

---

# Boekbesprekingen

---

## Bijbelwetenschappen

---

Stephen Westerholm, *Law and Ethics in Early Judaism and the New Testament* [WUNT 383] (Tübingen: Mohr Siebeck, 2017) 448 p., € 169,00 (ISBN 9783161551338).

---

Deze uitgave bundelt artikelen die tussen 1982 en 2016 geschreven zijn. De auteur is als professor van het vroege christendom verbonden aan de McMaster University in Hamilton, Ontario. De bundel laat zien dat de auteur een bekwaam nieuwtestamenticus is wiens focus gericht is op de brieven van Paulus. In tegenstelling tot veel andere vooral Angelsaksische nieuwtestamentici staat hij kritisch ten opzichte van het nieuwe perspectief op Paulus. Zonder waarheidselementen ervan te ontkennen is hij ervan overtuigd dat het zogenaamde lutherse perspectief Paulus meer recht doet dan het nieuwe perspectief.

Augustinus, Luther en andere schriftuitleggers uit de kerk der eeuwen kunnen we naar zijn overtuiging alleen tot onze schade ongelezen laten. Zij kunnen ons helpen Paulus te leren verstaan of beter te leren verstaan. Ongetwijfeld schreven zij in een bepaalde context. Echter, Westerholm maakt duidelijk dat dit ook geldt voor de aanhangers van het nieuwe perspectief. De zienswijze dat Paulus vooral anti-etnisch en antinationalistisch schreef past heel goed in het eigentijdse culturele klimaat. Wanneer de indruk wordt gewekt dat de boodschap van de rechtvaardiging alleen de zending onder de heidenen legitimeerde, staat die zienswijze niet los van de impact die de Holocaust op de westerse samenleving had.

De bundel opent met een bijdrage waarin Westerholm terugblik op de artikelen die hij in de loop van ruim 30 jaar schreef. Hij

maakt duidelijk dat er een aantal constante factoren is. Hij heeft de jaren door laten zien dat Paulus geloofde dat Joden niet minder dan niet-Joden alleen door het geloof in Jezus Christus zalig konden worden. Om de zaligheid te verkrijgen schiet de mozaïsche wet tekort. Doel van de wet was en is om de zondigheid van de mens aan te wijzen. Heel nadrukkelijk stelt de apostel wet en belofte tegenover elkaar. Deze weergave maakt al duidelijk waarom Westerholm geen aanhanger werd van het nieuwe perspectief. Het verschil tussen Paulus en het prorabbinale jodendom is onlosmakelijk verbonden met het verschil in antropologie. Terwijl het prorabbinale jodendom uitgaat van de vervulbaarheid van de wet, gaat de apostel juist van de onvervulbaarheid uit. Zowel Jood als heiden beantwoordt niet aan de normen die God stelt.

De term 'wet' of Thora wordt in het vroege jodendom vooral gebruikt voor de geboden die God aan Israël via Mozes gaf of voor de Pentateuch waarin deze geboden zijn te vinden. De wet van God nodigt zowel tot meditatie als gehoorzaamheid uit. Westerholm keert zich tegen de gedachte dat het Griekse *nomos* zonder meer een vertekening van het Hebreeuwse woord Thora zou zijn. Ongetwijfeld kan Thora in een bepaalde context allereerst 'onderwijs' betekenen en niet 'wet'. Echter, het omgekeerde is ook waar en dat wordt nogal eens nagelaten te vermelden. Het gebruik van het woord Thora voor de hele Pentateuch sluit aan bij het gebruik van dit woord in het boek Deuteronomium en daar slaat Thora vooral op de verplichting van Israël ten opzichte van God.

Hoewel gelovigen volgens Paulus niet onder de wet zijn, blijft de wet wel een gids om moreel leiding te geven. Westerholm

geeft aan dat hij voor dit aspect van het onderwijs van Paulus meer oog heeft gekregen dan hij aanvankelijk had. Meer nog dan Westerholm waar wil hebben mogen we zeggen dat Calvijn met zijn aandacht voor het derde gebruik van de wet niet alleen recht doet aan de gehele Schrift maar ook aan Paulus in het bijzonder. Dat geldt trouwens ook voor Melancthon die door Westerholm in dit kader niet wordt genoemd. Een aantal belangrijke gedachten uit de gebundelde artikelen is weergegeven. Ik ben niet uitputtend geweest. Zo gaat Westerholm in een aantal artikelen ook in op de wet bij Jezus en in de Evangelien. Hoe dan ook is het de moeite waard van deze bundel kennis te nemen.

Boven-Hardinxveld

P. de Vries

---

Darian R. Lockett, *Letters from the Pillar Apostles: The Formation of the Catholic Epistles as a Canonical Collection* (Eugene: Pickwick Publications, 2017), 255 p., \$ 33.00 (ISBN 978162032756).

---

De nieuwtestamentische wetenschap heeft traditioneel vooral aandacht voor de Evangelien, voor de Brieven van Paulus met rechtvaardiging als theologisch hoofdthema en voor de theologie van Johannes. De zogeheten Katholieke Brieven of Algemene Zendbrieven, zoals de Statenbijbel ze noemt, blijven vaak onderbelicht. Hetzelfde geldt trouwens ook voor de boeken Handelingen, Hebreeën en Openbaring (zie daarentegen het CNT-themadeel *Apostelen*). Inmiddels staan de Katholieke Brieven als apart briefcorpus gelukkig weer in de belangstelling van onderzoekers. Een recent voorbeeld is Darian Lockett, universitair docent bijbelwetenschappen en bijbelse theologie aan de Biola Universiteit in Zuid-Californië, met zijn monografie *Letters from the Pillar Apostles*.

Het eerste hoofdstuk beschrijft de stand van het onderzoek. In lijn met de 'canonical approach' van Brevard Childs en Carey Newman zoekt Lockett een balans tussen een overwegend historische (Peter Davids, Karl-Wilhelm Niebuhr) en een overwegend theologische (David Nienhuis en Robert Wall) benadering van de Katholieke Brieven. Hij acht het van cruciaal belang voor de interpretatie, dat zij gezamenlijk hun plaats hebben binnen de canon van het Nieuwe Testament.

Locketts methodische uitgangspunt is dat de Katholieke Brieven in het complexe proces van canonvorming werden ontvangen en verzameld tot uiteindelijk een coherent geheel (hoofdstuk 2). De nieuwtestamentische canon is geen willekeurige tekstcollectie: het betreft een verzameling geschriften die door de vroegchristelijke kerk als gezaghebbend werd ontvangen. Schrift en canon horen dus onlosmakelijk bij elkaar.

Dit wordt in hoofdstuk 3 geïllustreerd met de receptiegeschiedenis van de Katholieke Brieven, zowel bij de vroege kerkvaders als in de tekstoverlevering. Hoewel het beschikbare materiaal beperkt is, kan volgens Lockett worden vastgesteld dat in ieder geval ten tijde van Eusebius een verzameling van zeven brieven bestond, die bekend was onder de naam Katholieke Brieven en erkend werd als canoniek. Perkamenten uit de vierde en vijfde eeuw combineren het boek Handelingen en de Katholieke Brieven en plaatsen deze combinatie hetzij voor (codex Vaticanus en Alexandrinus) hetzij na (codex Sinaiticus) het *corpus Paulinum*. Sporen van dit verschijnsel kan men terugvinden in de derde, misschien zelfs al in de tweede eeuw, getuige enkele papyrushandschriften.

In hoofdstuk 4 bespreekt Lockett, om zijn eigen woorden te gebruiken, 'paratextual evidence': aanwijzingen uit de handschriften die duiden op een vroege verzameling en interpretatie van de Katholieke Brieven. De

volgorde Jakobus-Petrus-Johannes komt overeen met die van de 'steunpilaren' in Jeruzalem uit Galaten 2:9. Mogelijk functioneren de brieven van Jakobus en Judas, allebei broers van Jezus, als raamwerk voor de hele verzameling. Daarnaast hebben de titels van de Katholieke Brieven dezelfde structuur: een (katholieke, volgens de meerderheidstekst) brief met auteursnaam, plus een nummering in het geval van meerdere brieven van dezelfde auteur. Net als bij de brieven van Paulus zijn de *nomina sacra* (vooral de woorden *Theos*, *Christos*, *Iêsous* en *Kurios*) op een vaste manier afgekort en hebben de handschriften een vorm van tekstafbakening bij wijze van hoofdstukindeling. De eerdergenoemde combinatie van de Katholieke Brieven met het boek Handelingen duidt erop, aldus Lockett, dat Handelingen het vertelkader biedt voor de brieven.

Een meer inhoudelijke analyse is te vinden in hoofdstuk 5, waarin Lockett het gebruik van het Oude Testament in de Katholieke Brieven onderzoekt. Hij neemt overeenkomsten waar tussen Jakobus en 1 Petrus (Leviticus 19, Spreuken 3:34 en 10:12, Jesaja 40:6-8), Jakobus en Judas (de thematiek van Ezechiël 33-34), 1-2 Petrus en Judas (de thematiek van Genesis 6-7), 1 Johannes en Judas (het negatieve voorbeeld van Kaïn), en Judas en 2 Petrus (voorbeelden dat God het kwaad niet ongestraft laat). Verder vallen verbindende trefwoorden op, zoals: 'diaspora' in Jakobus en 1 Petrus, het ooggetuige-zijn in 2 Petrus en 1 Johannes, 'waarheid' in de drie brieven van Johannes, en de waarschuwing tegen dwaalleraars in 2 Petrus, de brieven van Johannes en de brief van Judas.

In hoofdstuk 6 vergelijkt de auteur Jakobus en Judas wat betreft briefopening en -slot. Lockett spreekt over een netwerk van associaties dat het raamwerk voor de Katholieke Brieven zou vormen. Nu vertonen Jakobus en Judas inderdaad verwantschap, maar naar mijn idee wil Lockett hieruit te veel

concluderen. Daar staat wel iets tegenover: hij maakt aannemelijk dat de Katholieke Brieven apostolisch onderwijs doorgeven, met het liefdegebod als kern en gerelateerd aan de drieslag Woord, wet en gebod.

Locketts boek heb ik gelezen als een welkom pleidooi voor herwaardering van de Katholieke Brieven.

Kampen

P.H.R. van Houwelingen

---

### Kerk- en theologiegeschiedenis

---

J. Boersma, *Scripture as Real Presence: Sacramental Exegesis in the Early Church* (Grand Rapids: Baker Academic, 2017), 316 p., \$ 39.99 (ISBN 9780801017032).

---

De Reformatie kenmerkte zich onder meer door het beroep op het gezag van de Schrift. In de Reformatie zelf waren er al verschillen in dit beroep op de Schrift. Terwijl Luther sterk pleitte voor een christologische uitleg van de Schrift, bepleitte Calvin onder invloed van zijn humanistische vorming een historisch-grammaticale uitleg van de Schrift. Hij keerde zich tegen de allegorie, hoewel hij daar niet altijd consequent in was. Overigens werd hem in zijn tijd al verweten dat hij een judaïst was.

In de gereformeerde traditie is deze worsteling niet minder geworden. De vragen en de invloeden vanuit de cultuur hebben deze worsteling juist meer geïntensiveerd. In deze worsteling wil Boersma ons een helpende hand bieden. Hij meent dat er in het schrift-verstaan van de Vroege Kerk onaanbeoordeelde schatten liggen die erom vragen gedolven te worden. Hij spreekt in dit verband over het sacramentele karakter van de Schrift.

Hij bedoelt hiermee dat de Schrift niet slechts als een document gelezen moet worden dat getuigenis geeft van historische gebeurtenissen, maar de geschiedenis van het

Oude Testament participeert in de geschiedenis van Christus. Dit is uiteraard een correctie op de exegese van de calvinistische traditie waarin de betekenis van de tekst wegens het historische karakter op afstand blijft. Door de heilsgeschiedenis vanuit Christus te vullen, is Christus in deze geschiedenis aanwezig en via het lichaam van Christus gaat het dan ook over ons in het hier en het nu.

De aanwezigheid van Christus in het geheel van de Schrift onderstreept dat exegese geen neutrale zaak is alsof het in de Schrift om een dood object zou gaan. Vanuit de presentie van Christus is het ook geen grote stap naar de allegorie. De intentie van allegorie was immers om Christus op het spoor te komen. Zo is de basisvraag in het Oude Testament: wat zegt dit gedeelte over Christus? Dit impliceert dat het niet vinden van Christus een slechte exegese oplevert.

We kennen de allegorische uitleg van het boek Hooglied. Eeuwenlang was dit de heersende interpretatie van dit bijbelboek. Boersma maakt hierbij duidelijk dat deze interpretatie niet gedreven werd door het motief om seksualiteit en lichamelijkeheid als zodanig te diskwalificeren, maar men zag het als een reductie van de volle werkelijkheid van dit boek om de boodschap hiertoe te beperken. Hij maakt ook duidelijk dat onze moderne moeite met deze allegorische uitleg weleens te maken kan hebben met onze hyperlichamelijkheid.

Boersma laat tegelijk zien dat de sacramentele exegese veel verder gaat dan het allegoriseren van Hooglied. Dit levert interessante details op. Gregorius en Basilius allegoriseren Genesis 1-2 niet, maar ze zien wel een sterke verbinding tussen proton en eschaton. Dit betekent dat ze seksualiteit buiten het paradijs en buiten het beeld van God houden. De bomen moeten wel beeldspraak zijn geweest, want Adam en Eva hadden alleen honger naar God. Opvallend is dan dat Augustinus in de loop van zijn leven de eer-

ste hoofdstukken van de Bijbel steeds letterlijker is gaan lezen.

Belangwekkend is ook de omgang met de Psalmen. Het was een vroegkerkelijke overtuiging dat muziek participeert in de harmonie van de bewegingen van de planeten. Muziek was dus geen kwestie van persoonlijke smaak, maar de harmonie in de muziek straalde iets uit van waarheid en moraal. Zo was de muziek een middel om te participeren in de transcendente werkelijkheid. Naast wiskunde, geometrie en astronomie behoorde muziek dan ook tot het middeleeuwse quadrivium. Omdat muziek zich kenmerkte door een wiskundige structuur, was er helemaal niet zo'n afstand tussen muziek en wiskunde. Christus als het eeuwige Woord is de grote musicus van het universum die zielen tot rust brengt door de muziek.

Bij alle verscheidenheid van uitleg in de Voegse Kerk was het christologische verstaan van de Psalmen gemeenschappelijk. Gregorius van Nyssa valt hierin op dat hij in de Psalmen ook verschillende geestelijke fasen aanwijst op weg naar het eschatologische heil, totdat in Psalm 150 de harmonie met de kosmos wordt bereikt.

Boersma geeft ruime aandacht aan de uitleg van de wijsheid in Spreuken 8. Terwijl Arius zich beriep op een historisch-letterlijke uitleg van dit gedeelte, werd Nicea gesteund door het sacramentele verstaan van deze teksten. Athanasius betrok de schepping van de wijsheid op Gods heilseconomie van de incarnatie.

Het is boeiend dit boek te lezen omdat het uit een andere werkelijkheid dan de onze komt. Dit werkt heilzaam om onze geest op te scherpen. We kunnen niet een op een terug naar de Vroegkerkelijke exegese, maar in onze materialistische cultuur kan de spirituele exegese van de Voegse Kerk ons wel een helpende hand bieden.

W. van Vlastuin

W. Pieters, *Zonder berouw geen vergeving: Melanchthons onderwijs voor prediking en pastoraat* (Apeldoorn: Labarum Academic, 2017), 223 p., € 16,95 (ISBN 9789402904987).

De auteur van dit boek heeft zijn in 2008 onder supervisie van H.J. Selderhuis voltooid de masterscriptie bijgewerkt en voor publicatie gereedgemaakt. We lezen over de kerkvisitatie ten tijde van Maarten Luther en in het bijzonder over het conflict tussen Melanchthon en Agricola over de *Busse*. De blijvende betekenis van de wet als ontdekkende spiegel is hierbij in geding. Agricola meende dat de kennis van de zonde alleen door het evangelie wordt gewekt, terwijl Melanchthon in de lijn van Luther vasthield aan de plaats van de wet in dezen. Zijn visie heeft Melanchthon uitgewerkt in *Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn im Kurfürstentum Sachsen* (1528), welk geschrift als doel had leiding te geven aan visitatoren en via hen lokale voorgangers te instrueren hoe er gepreekt moet worden. Dit geschrift (dat in het Nederlands toegankelijk is gemaakt door H.A. Speelman, met medewerking van Theo Korteweg, 'Hoe overleeft de kerk? Melanchthons *Onderricht aan predikanten*', Heerenveen 2013) wordt uitvoerig en nauwkeurig geanalyseerd. Het laatste hoofdstuk beschrijft de doorwerking van Melanchthons visie op de wet in de Heidelbergse Catechismus, speciaal de *tertius usus legis*. Ursinus zat op een lijn met de *praeceptor Germaniae*. Op indirecte wijze heeft Melanchthon een grote, zij het moeilijk exact traceerbare invloed uitgeoefend in Nederland.

In zijn slotbeschouwing spreekt Pieters herkenbaar over 'een vreemd gevoel van gemeenschap der heiligen' bij de lezer van de eenentwintigste eeuw die kennis neemt van de kerkelijke situatie in Saksen in het derde decennium van de zestiende eeuw: niet alleen in onze dagen, maar ook in die tijd

was de onwetendheid groot en waren de mensen geneigd misbruik te maken van de christelijke vrijheid. Een vraag die de auteur laat liggen is of kennis van de ellende strikt chronologisch voorafgaat aan de kennis van de verlossing in Christus of dat de volgorde wet-evangelie meer in pedagogische zin dient te worden verstaan.

Al met al een mooi boek dat door een uitgebreid notenapparaat ook veel kennis op detailniveau wil overdragen.

J. Hoek

---

Rosamund Oates, *Moderate Radical: Tobie Matthew and the English Reformation* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 259 p., £ 60.00 (ISBN 9780198804802).

---

Engelse puriteinen wisten zich verbonden door een eigen stijl van geloven en leven. Tegelijk waren er onderlinge verschillen, bijvoorbeeld op het terrein van de kerkregering. Sommige puriteinen verenigden zich in de presbyteriaanse beweging die een hervorming van de *Church of England* voorstond naar het model van continentale kerken. Anderen waren radicaler en gingen de weg van het separatisme. Weer anderen waren eveneens kritisch op de staatskerk, maar probeerden deze vanuit een congeniale houding op te bouwen door prediking, pastoraat en catechese. In het wetenschappelijke onderzoek van het puritanisme is tot nu toe beduidend minder aandacht geweest voor deze laatste groep, ook wel conformistische puriteinen genoemd. Soms kregen zij echter belangrijke leidinggevende posities, waardoor ze de puriteinse presentie in de staatskerk konden stimuleren.

Een aansprekend voorbeeld hiervan is Tobie Matthew (c.1544-1628), van 1616-1628 aartsbisschop van York. Rosamund Oates beschrijft zijn leven in nauwe samen-

hang met zijn leidinggevende plaats in de kerk. Verder is er aandacht voor Matthews grote liefde voor boeken, zijn leeservaring en de invloed die hij via aantekeningen in de marge van boeken en via speciale 'notebooks' uitoefende.

De indruk kan ontstaan dat voor een puritein als Matthew gematigdheid het kernwoord was, want zonder deze inslag zou hij waarschijnlijk geen aartsbisschop zijn geworden. Enerzijds is dit waar, want Matthews omarmde de Engelse kerk en haar bisschoppelijke kerkregering. Anderzijds noemt de titel van het boek Matthew ook radicaal. Hij is namelijk het voorbeeld van een puritein die als gevolg van zijn noodgedwongen verblijf op het Europese vasteland een verdere hervorming van de Engelse kerk volgens het gereformeerde model voorstond. Evenals andere puriteinen werd hij echter gematigder toen hij zag dat de kerkelijke koers niet volgens zijn wens verliep. Hij ging dus zover dat hij zowel de episcopale als de monarchale leiding van de kerk kon aanvaarden. Niettemin bleef radicaliteit Matthew kenmerken. Als de vorst zou ingaan tegen Gods bedoelingen voor kerk en samenleving, zouden lagere overheidsdienaren deze moeten afzetten. Matthews puriteinse verlangen was verder dat er een soort 'godly commonwealth' zou ontstaan waarin predikers samenwerkten met plaatselijke of regionale bestuurders om te streven naar een maatschappelijk doorwerking van het evangelie.

Matthew werd eerst kerkelijk bestuurder van de kathedraal van het Noord-Engelse Durham (1583-1595) en vervolgens bisschop van die plaats (1595-1603). Tijdens de regering van Elizabeth kon hij kerkelijk opklimmen doordat hij als vurig pleitbezorger van de Engelse kerk sterk antirooms was. Tegelijk legde hij puriteinse accenten, zoals een grote nadruk op geestelijke opbouw via woordverkundiging, onderwijs, persoonlijke netwerken en 'preaching exercises', bijeenkomsten

die predikers en gemeenteleden de gelegenheid boden om preken te bespreken en te bidden. In de loop van de Stuart-monarchie begon Matthews positie echter te veranderen. Hij kreeg namelijk te maken met de prominente opvatting dat het bisschoppelijk gezag een door God gegeven recht was, met oprukkend arminianisme en met een toenemende nadruk op de kerkelijke liturgie en de schoonheid van de kathedralen. Dit waren nu juist elementen die bij Matthew niet op de voorgrond stonden of die hij afwees. Daarom raakte hij steeds meer in de kerkelijke marge. En toen kwam zijn meer radicale kant opnieuw naar voren. In de loop van de periode dat Matthew aartsbisschop van York was, zag hij het steeds meer als zijn taak om de puriteinse minderheid, die in de problemen kwam door de eis tot liturgische uniformiteit, te bemoedigen en te versterken. Maar dat maakte zijn kerkelijke positie ook steeds riskanter.

De betekenis van het onderzoek van Oates is dat het zicht geeft op een wat vergeeten groep puriteinen. Zij die aanvankelijk positief in de staatskerk konden staan, kregen steeds meer te maken met het spanningsveld tussen gematigdheid en radicaliteit. In die zin is Tobie Matthew een representant van puriteinse leidinggevers en predikers die ten tijde van Elizabeth nog mogelijkheden voor geestelijke opbouw zagen, maar in de eerste decennia van de zeventiende eeuw steeds meer in het isolement terechtkwamen. Uiteindelijk is het aan de visie en het optreden van mensen als Matthew te danken dat de Engelse kerk lange tijd een aanzienlijk aantal puriteinse leden heeft gekend. Ondanks hun bezorgdheid over allerlei praktijken, deelden ze iets van hetzelfde perspectief op een kerk die de prediking centraal stelt en zegenrijk onder het volk inwerkt. Toen de druk van zowel de vorst als de kerkleiding toenam, kwam pas goed aan het licht dat het grondvlak van de

*Church of England* een radicale beweging kende. Het uiteindelijke gevolg was de burgeroorlog en de tijd van de puriteinse hege-monie. Na het herstel van de Stuart-monarchie in 1660 zou de puriteinse meerderheid zich voortaan echter buiten de staatskerk bewegen in verschillende denominaties van dissenters.

Bilthoven

R.W. de Koeijer

---

Jay T. Collier, *Debating Perseverance: The Augustinian Heritage in Post-Reformation England* (New York: Oxford University Press, 2018), 229 p., \$ 99.00 (ISBN 9780190858520).

---

Een kenmerkende en tegelijk spanningsvolle locus uit de gereformeerde geloofsleer is de predestinatie. Het onderzoek heeft allerlei geschillen hierover al uitvoerig geanalyseerd en hoofdstromingen als het calvinisme en het arminianisme onderscheiden. Het interessante van de bijdrage van Jay Collier is dat hij inzet op discussies over de leer van de volharding van de gelovigen, een aspect van de gereformeerde geloofsleer dat veel minder aandacht heeft gekregen. Toch hebben de Dordtse Leerregels hieraan een afzonderlijk hoofdstuk gewijd. Collier richt zich op de vroegmoderne Engelse situatie en bespreekt enkele momenten waarop de leer van de volharding onderwerp van discussie was. Hij begint met de *Lambeth Articles* (1595), een aantal semi-confessionele uitspraken die werden opgesteld als reactie op een theologische controverse in Cambridge. Collier probeert een verklaring te vinden voor het feit dat er een verschil is tussen de voorgestelde tekst van deze artikelen en de uiteindelijke versie, waarin de volharding ook betrokken lijkt te worden op niet-uitverkorenen. Volgens Collier kwam dit door de wens om ook andere opvattingen in de *Church of England*

over de volharding mee te krijgen. Vervolgens komt de Dordtse synode ter sprake. Opvallend is dat de Engelse afvaardiging daar voorstelde om de afgewezen opvatting, namelijk dat oprechte gelovigen kunnen afvallen, niet onder de dwalingen op te nemen. Een voorstel dat de synode overigens niet overnam. Na Dordrecht bleek de orthodox-gereformeerde positie over de volharding geen einde te hebben gemaakt aan Engelse discussies hierover. Dit onderzoek besteedt ook aandacht aan de theologische controverse rond Richard Montagu, een criticus van de orthodox-gereformeerde positie die volgens Collier vaak ten onrechte is gezien als een arminiaan. Hij vindt dan ook dat de onderscheiding tussen calvinisten en arminianen te smal is om het bredere theologische spectrum van de Engelse kerk in beeld te krijgen. Discussie ontstond zich eveneens rond de doop. Er waren uiteenlopende antwoorden op de vraag hoe men formuleringen uit de doopliturgie, die wezen op het heil van de dopelingen, moest verbinden met de uiteindelijke zaligheid van uitsluitend gelovigen. Na de *Westminster Confession* (1648), in een tijd dat de orthodox-gereformeerde positie de overhand had gekregen, was de discussie over de volharding niet voorbij. De arminiaan John Goodwin stond hierbij tegenover bijvoorbeeld John Owen en Richard Baxter, maar ook zij dachten niet helemaal eensluidend.

Zoals de titel van het onderzoek aangeeft, wil Collier ook duidelijk maken dat de Vroege Kerk – en dan met name Augustinus – in de verschillende discussies over de volharding een opvallende rol heeft gespeeld. Zowel voor- als tegenstanders van deze leer beriepen zich op de kerkvader, om aan te geven dat hun opvattingen in de lijn van de katholieke traditie van de kerk stonden.

Colliers bijdrage laat zien dat de postreformatorische Engelse kerk een gereformeerde verscheidenheid kende. Het is dus volgens



hem te beperkt om uit te gaan van een calvinistische consensus die later door arminiaanse afwijkingen werd bedreigd. Evenmin wil hij echter weten van een soort anglicaanse eigenheid die tussen Rome en Reformatie in stond. In de praktijk betekende de gereformeerde breedte dat er verschillende opvattingen bestonden die samenhangen met een verschillend lezen van Vroegkerkelijke bronnen, zoals op het punt van de volharding.

Doordat Collier sterk focust op de gereformeerde variatie van de Engelse kerk, kunnen we gemakkelijk over het hoofd zien dat er al snel een ontwikkeling plaatsvond in een meer calvinistische of orthodox-gereformeerde richting. De confessionele lijn die loopt via de *Thirty-Nine Articles* (1563), de *Lambeth Articles* (1595), de invloed van Dordt, en de *Westminster Confession* (1648) wijst de hoofdroute aan. De minderheid was tot in de zeventiende eeuw ook echt een minderheid. Het is overigens de vraag of we deze minderheid in haar geheel gereformeerd kunnen noemen. Hoewel we voorzichtig moeten zijn met te simpele etiketten, kwam er in de zeventiende eeuw toch echt een arminiaanse reactie tot ontwikkeling. Pas na 1660 werd de minderheid echt een meerderheid.

Verder zullen we voor de identiteit van de Engelse kerk niet uitsluitend moeten kijken naar de continentale Reformatie en de Vroege Kerk. Collier laat de invloed van de laatmiddeleeuwse lollarden en humanisten ongenoemd, terwijl de eigen bijdrage van vroege Engelse hervormers evenmin aandacht krijgt. Bovendien heeft recent onderzoek aangegeven dat er al vanaf het begin van de Engelse Reformatie sprake was van nogal radicale opvattingen, die in het puritanisme een vervolg hebben gekregen.

In elk geval geeft Colliers studie fijnzinnig aan dat de Engelse kerk vanaf het begin onderscheiden posities in zich herbergde. In de loop van de tijd groeide een minderheid uit tot een meerderheid, waardoor de ortho-

dox-gereformeerde, puriteinse stroom grotendeels buiten de staatskerk kwam te staan.

Bilthoven

R.W. de Koeijer

---

H.E.S. Woldring, *De pansofie van Comenius: Zijn zoektocht naar allesomvattende wijsheid* (Budel: Damon, 2016), 203 p., € 24,90 (ISBN 9789463400107).

---

Jan Amos Comenius, grondlegger van de pedagogiek, heeft ook naam gemaakt als theoloog, filosoof en diplomaat. In alles wat hij deed, streefde hij onvermoeibaar naar het verbeteren van de mensheid. In 1592 in Tsjechië geboren leefde Comenius ten gevolge van oorlogsgeweld als een opgejaagde vluchteling in verschillende landen van Europa. In de laatste veertien jaar van zijn leven woonde hij in Amsterdam. Comenius stierf in 1670 en werd begraven in de Waalse kerk in Naarden-Vesting, waarnaast zich het Comenius-museum bevindt.

Van H.E.S. Woldring, emeritus hoogleraar politieke filosofie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, verscheen in 2014 *Jan Amos Comenius. Zijn leven, missie en erfenis*. In dit boek beschrijft Woldring de zoektocht van Comenius naar een pansofie of universele en allesomvattende wijsheid. Universeel, omdat zij alle mensen aangaat. Allesomvattend, omdat zij resultaten van filosofisch en vakwetenschappelijk onderzoek en religieuze inzichten (van joden, christenen, moslims en andersdenkenden) wil integreren. Comenius' pansofie is dus geen openbaringskennis, theologie of een vakwetenschap, maar zij is een empirisch geïnformeerde vorm van filosofie. In het kader van deze filosofie bespreekt Comenius onderwerpen als interdisciplinair onderzoek, interreligieuze dialoog, internationale vrede en algemeen welzijn, en de taak van wetenschappers om bij te dragen tot het vernieuwen van de samenleving, met name



tot het in allerlei situaties bevorderen van de menselijkheid van de mensheid. Een van de grondgedachten van Comenius' pansofie is dat de mens als een microkosmos zijn plaats heeft in het dynamische universum van de macrokosmos.

De inleiding van de schrijver beschrijft Comenius als overgangsfiguur, als anticipatie op de moderne tijd en als tragiek. Dit laatste wil zeggen dat de pansofie van Comenius met de zo grootse visie en veelzijdige uitwerking na zijn dood nagenoeg is teloorgegaan. In de ontwikkeling van Comenius' denken zijn vier fasen te onderscheiden die corresponderen met vier duidelijk te markeren perioden in zijn leven. De eerste fase 1614-1628; de tweede fase 1628-1641; de derde fase 1641-1656 en de vierde fase 1656-1670. Elke fase beslaat een hoofdstuk, waarna een samenvatting van Comenius' pansofie volgt en ten slotte nog een vergelijking met Descartes en Spinoza. Comenius was een kind van zijn tijd en zijn tijd ver vooruit. Vanwege zijn vele contacten met de Boheemse-Moravische Broedergemeenschap in diaspora in diverse Midden-Europese landen, was Comenius goed op de hoogte van de politieke en maatschappelijke situatie in deze gebieden. In 1663 publiceerde hij 'Letzte Posaun über Deutschland' (verwijzing naar Openbaring 8-11, met name 11:15-19). Comenius vergelijkt daarin de politieke en maatschappelijke situatie in Duitsland met die in Israël in de tijd van Jeremia. Profetisch! Meer dan eens dacht ik bij het doornemen van dit boek aan de wijsheidsboeken Spreuken en Prediker, onder andere aan: 'De HEERE heeft de aarde met wijsheid gegrondvest, de hemel met inzicht bevestigd' (Spr. 3:19) en 'Roep Wijsheid niet en laat Inzicht Haar stem niet klinken?' (Spr. 8:1).

Nunspeet

C. van Sliedregt

W.J. op 't Hof (eindred.), *Encyclopedie Nadere Reformatie: Biografieën A-K*, deel I (Utrecht: De Groot Goudriaan, 2015), 435 p., € 39,99 (ISBN 9789088653438) en *Encyclopedie Nadere Reformatie: Biografieën L-Z*, deel II (Utrecht: De Groot Goudriaan, 2016), 551 p., € 44,99 (ISBN 9789088653582).

De eerste twee delen deze encyclopedie bevatten de biografieën van personen die tot het gereformeerde piëtisme of tot de Nadere Reformatie behoren. De tekst op de achterkant van deel II spreekt over 'nog eens honderden minibiografieën.' Dat is wat overtrokken, in totaal zijn het er 295 (139 in deel I en 156 in deel II). Niettemin is het een knappe prestatie om zo veel mensen in een beknopt overzicht te bespreken. Iedereen die geïnteresseerd is in de vroomheid en haar geschiedenis kan het hart ophalen in deze encyclopedie.

In de 'Inleiding' erkent de redactie dat er overlap is met het *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* (1978-2006). Bij veel lemmata is de eerste literatuurverwijzing dan ook naar *BLGNP*. Toch bieden de biografieën bij de bekende namen iets extra's door de meest recente literatuur te verwerken en door in te zoomen op hun betekenis voor de vroomheid. Daarnaast brengen beide delen ook minder bekende personen en zo'n vijftien vrouwen voor het voetlicht. Elke bijdrage volgt een vaste indeling: levensloop, geschriften, betekenis, invloed. Dat schept duidelijkheid, maar heeft als nadeel dat er soms herhaling insluipt, bijvoorbeeld omdat bij de invloed de geschriften weer genoemd worden.

Enkele wat willekeurige voorbeelden voldoen om een indruk te geven. De Goese dominee Nicolaus Barenzonius (1609-1682) was niet alleen de catechiseermeester van Bernardus Smijtegelt, maar ook de dichter van de bekende regels 'Heer, wat zoud Gij my

doch geven? Geeft my Jesus, of ik sterf, Son-der Jezus [sic] is geen leven, Maar een eeuwig ziels-verderf.' Overigens is dit gedichtje – naast de psalmberijmingen van Datheen en uit 1773 – een van de vele voorbeelden die er op wijzen dat de stomme 'e' niet werd uitgesproken en dat de 'oudvaders' – net als evangelische christenen vandaag – God en Jezus aanspraken als Heer.

Klaas van Berkel concludeert aan de hand van de biografie van de natuurfilosoof Isaac Beeckman (1588-1637), over wie hij zijn dissertatie schreef, dat de vroomheid van diens geestelijke leidsman Willem Teellinck, ook onder ontwikkelde burgers ingang vond en allesbehalve anti- of acultureel was. Beeckman was overtuigd van het heliocentrische of copernicaanse zonnestelsel; dat kon blijkbaar nog in de periode voor de polemiek met René Descartes.

Opmerkelijk is de opname van een biografie van Balthasar Bekker (1634-1698). Over vroomheid is in dit lemma niet veel te vinden, maar Jacob van Sluis legt wel uit waarom Bekker ten onrechte als voorloper van de Verlichting geldt. Van de Amerikaanse predikantsvrouw Dina van den Bergh (1725-1807) lezen we dat zij op zondagmiddag tussen de diensten leidinggaf aan preekbesprekingen en dat zij en haar man bevriend waren met George Washington.

De zeventiende-eeuwse dorpspredikant Johannes Naminck (?-1670) volgt in zijn eerste gemeente Vuren en Dalem iemand op die tot de Nadere Reformatie gerekend wordt, en in Aarlanderveen wordt hij door iemand uit die categorie opgevolgd. Verder heeft hij twee puriteinse werken vertaald. Meer is er niet van hem bekend, maar om nu in deze gegevens 'harde indicaties' te zien 'dat hij een vroomheidsbevorderaar, zo geen nadere reformator is geweest' gaat wel erg ver. Dit voorbeeld verraadt dat de 'Nadere Reformatie' door haar bewonderaars verheven wordt tot een min of meer vastomlijnde groep van

gereformeerde piëtisten die aan bepaalde kenmerken moeten voldoen om te horen bij de echte *inner circle*. Vele andere voorbeelden laten juist zien dat de grenzen van de beweging zo vloeierend waren dat het maar de vraag is of je van dé Nadere Reformatie kunt spreken laat staan kunt bepalen wie daar wel of niet bij hoorden. Er waren in de zeventiende en achttiende eeuw wel steeds verschillende netwerken van mensen die verlangden naar verdere hervorming van de gereformeerde kerk en van haar lidmaten en die hartstochtelijk streden voor de bevordering van de gereformeerde spiritualiteit.

De biografie van Johan Verschuier (1680-1737) maakt korte metten met het bestaande beeld dat het Groninger piëtisme versmalde en naar binnen gekeerd raakte. Rolf van der Woude, die doorgaans de Groningers voor zijn rekening neemt, citeert een zeer lovende recensie in *De Boekzael* over een van Verschuiers werken. De Loppersumse schoolmeester en latere predikant van Zeerijp drong ook aan op maatschappelijke hervorming van de zeden.

We feliciteren de redactie – en in het bijzonder collega Op 't Hof, die het leeuwendeel van de bijdragen voor zijn rekening genomen heeft – van harte met de voltooiing van deze twee delen. De boeken zijn rijk voorzien van mooie illustraties, meestal portretten en afbeeldingen van titelpagina's. We zien uit naar het derde thematische deel, waarin wellicht een inhoudelijke verdiepingsslag gemaakt kan worden en waarin de kritiek op het concept 'Nadere Reformatie' die nu slechts terloops genoemd wordt, een uitvoeriger bespreking verdient.

H. van den Belt

Karl Barth, *Vorträge und kleinere Arbeiten 1934-1935*, herausgegeben von Michael Beintker, Michael Hüttenhoff und Peter Zoher [Karl Barth-Gesamtausgabe, Band 52] (Zürich: Theologischer Verlag Zürich, 2017), XXVI & 894 p., € 145,00 (ISBN 9783290178765).

In de herfst van 1994 zijn de bezorgers van dit lijvige deel van de Karl Barth *Gesamtausgabe* met het werken aan een editie van Barths *Vorträge und kleinere Arbeiten* uit de jaren 1930 tot 1935 begonnen. Het eerste deel verscheen bijna twintig jaar later, in 2013, vier jaar later kwam dit tweede deel gereed. Al met al heeft het speurwerk, annoteren, redigeren en becommentariëren dus bijna vijftientig jaar gevegd. Ook al waren twee van de bezorgers gedurende die tijd dienstdoend hoogleraar, toch kan men vragen of het werk niet eerder tot een afronding gebracht had kunnen worden. Na dit lijvige deel helemaal doorgeploegd te hebben kan ik alleen maar zeggen: alle begrip dat dit zo lang geduurd heeft en groot respect voor dit uiterst zorgvuldige werk. Ook wie niet of nauwelijks ervaring heeft met dit soort werk kan gemakkelijk zien dat er uren en zelfs dagen van zoek- en puzzelwerk onder liggen.

Wat staat er allemaal in deze 894 bladzijden tekst, die weliswaar voor ongeveer de helft uit inleidingen en verklarende noten bestaat, maar niettemin toch een kleine 500 pagina's aan teksten van Barth zelf heeft? Het zijn niet Barths preken, en evenmin zijn colleges, maar alleen zijn lezingen en kleinere werk, zoals artikelen en brochures, en dan nog niet eens die uit heel 1935, maar alleen die hij tot juli dat jaar geschreven heeft, dat is dus totdat hij, na eind 1934 uit zijn ambt als hoogleraar gezet te zijn, naar Bazel verhuist. Zijn bekende rede *Evangelium und Gesetz*, die op 8 oktober 1935 in zijn bijzijn in een kerk in Wuppertal-Barmen door Karl Immer voorgelezen wordt – Barth zelf heeft spreekverbod

voor heel Duitsland – is dus niet opgenomen.

Gezien de tijdsperiode waar het hier over gaat ligt het voor de hand dat de Duitse kerkstrijd prominent aanwezig is in dit deel. Dat is inderdaad het geval, en niet toevallig is de eerste tekst in deze bundel Barths ontwerpeloofsbelijdenis voor de vrije gereformeerde synode, die op 3 en 4 januari 1934 in Wuppertal-Barmen werd gehouden. Barth kenmerkt daarin belijden als concrete handeling van de christelijke kerk in een bepaalde historische situatie: een poging antwoord te geven op de vragen die nu aan de orde zijn. De openingszin, de toon die de muziek maakt, stelt dat tegen de achtergrond van de gebeurtenissen van het jaar 1933 Gods Woord ons gebiedt boete te doen en ons te bekeren. Verderop laat Barth uitkomen dat dat 'ons' echt gemeend is: 'Wir stecken alle voll natürlicher Theologie' (28) en de scheidslijnen liepen dwars door de confessionele fronten heen.

De inhoudsopgave laat helder zien op welke fronten Barth gelijktijdig present was. Na het al genoemde ontwerp voor een geloofsbelijdenis stelt Barth stellingen op voor de *Evangelische Bekenntnisgemeinschaft Bonn*, vervolgens het ontwerp voor de *Barmen Theologische Erklärung*, een ontwerp voor een boodschap van de minder bekende belijdenissynode van eind 1934 en zo nog wat meer. Daartussendoor houdt hij lezingen voor allerlei kerkelijke groeperingen, die hij, voorzien van uitvoerige inleidingen waarin hij op de actuele situatie ingaat, publiceert in de brochurereeks *Theologische Existenz heute*. In die lezingen zet hij rustig uiteen wat er op grond van de Heilige Schrift over Gods wil en onze verlangens, over de christen als getuige, over de dienst aan het Woord Gods en over het evangelie in de hedendaagse tijd gezegd kan en moet worden, in de inleidingen spreekt hij 'Zur Lage', op een manier die niets aan duidelijkheid te wensen overlaat. Geen wonder dat de door hem geschreven brochu-

res in beslag werden genomen en hij pas weer kon publiceren, toen hij de inleidingen wegliet. Nu ja, merkt hij op, de lezers kunnen wel 'zwischen den Zeilen' opmaken wat hij zou hebben geschreven. En dan zijn er nog de beschrijvingen van de gebeurtenissen van de turbulente tijd die met de machtsovername van de nationaalsocialisten was aangebroken, voor diverse fora, met name in Zwitserland.

Al met al biedt deze band een helder inzicht in wat 'theologische Existenz heute' voor Barth inhield. Daar hoorde bij dat hij lezingen gaf voor groepen en gezelschappen, waar voor hem menselijkerwijs gesproken niet veel eer aan te behalen viel, en ook dat hij zich niet te goed voelde om in een drukke en turbulente tijd naar graafschap Bentheim af te reizen om een brandje in gereformeerde kring te helpen blussen. Het beeld van zijn inzet in deze anderhalf jaar is werkelijk wat de titel van een van zijn lezingen is: 'dienst aan het Woord Gods'!

G.C. den Hertog

---

Henk van den Belt en Fred van Lieburg (red.), *Zuurdesem verandert alles. Het Kerkhistorisch Gezelschap (1946-2016) tussen theologie en geschiedenis* (Gouda: Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, 2017), 128 p., prijs onvindbaar voor de recensent (ISBN 9789079845002).

---

Deze uitgave verscheen ter gelegenheid van het recente opgaan van het Kerkhistorisch Gezelschap, een zeventig jaar oude contactgroep van academische kerkhistorici, in de bredere Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis (VNK). Ze opent met een heruitgave van de herdenkingsredes die gehouden werden tijdens het 25- en 50-jarig bestaan van het Gezelschap door de toenmalige voorzitters, respectievelijk W.F. Dankbaar en R. van den Broek. Fred van Lieburg

beschrijft in een met foto's en namenlijsten verluchte bijdrage de resterende twintig jaar (1996-2016). Christoph Burger biedt een boeiende en leerzame vergelijking van recente ontwikkelingen in het vak kerkgeschiedenis in Duitsland en Nederland; de veranderingen blijken in Duitsland aanzienlijk langzamer te gaan en de klassieke situatie, met kerkgeschiedenis als één van de vijf kernvakken uit de theologische encyclopedie, blijft er in hoge mate in stand. Het ook elders verschenen opstel van Joke Spaans is juist zeer kritisch over die klassieke situatie, en roept kerkhistorici op om zich van hun theologische cocon te ontdoen.

Het *pièce de résistance* van de bundel wordt in mijn ogen gevormd door de laatste twee bijdragen, van de collega's Smalbrugge en Van den Belt. Deze opstellen, beide zeer grondig gedocumenteerd, verhouden zich polair ten opzichte van elkaar. Het zou dan ook interessant zijn te zien in hoeverre een gesprek over over het al dan niet blijvende goed recht van kerkgeschiedenis beide heren verder zou brengen. Smalbrugge laat aan de hand van een knap overzicht zien hoezeer de geschiedschrijving van Augustinus' triniteitsleer verweven is met identiteitspolitiek van de kant van historici die om hun moverende redenen Augustinus ofwel zo christelijk mogelijk, ofwel juist zo pagaan (neoplatoons etc.) mogelijk wilden voorstellen. Zelf is Smalbrugge sterk onder de indruk van de cultureel-wijsgerige achtergronden van de triniteitsleer – die er ook zeker zijn, maar mijns inziens niet allesbepalend zijn: zonder de vroegkerkelijke reflectie op de persoon van Jezus was de triniteitsleer immers ondenkbaar geweest. Smalbrugge wijst de benaming kerkgeschiedenis uiteindelijk net als Spaans af vanwege het risico van "identiteitsdenken" (101), maar zijn definitie van kerkgeschiedenis is veel normatiever dan die van Van den Belt.

De laatste laat aan de hand van Jonathan Israël fraai zien dat ook seculiere geschied-

schrijving zo haar vooringenomen perspectief hanteert, en dat het vooral belangrijk is daar zo open mogelijk over te zijn. Immers, zoals ook Smalbrugge beseft: neutrale geschiedschrijving bestaat niet, er vindt altijd selectie en ordening van feiten plaats, er wordt een verhaal verteld. Maar dan valt mijns inziens niet in te zien waarom wie dat wil ook vandaag in zo'n verhaal de kerk en haar geschiedenis niet centraal zou mogen stellen, mits men dat maar doet volgens de regelen der kunst. Dat wil dus ook zeggen: zonder de kerk voor te stellen als losgezongen van de haar omringende cultuur. Verhalen met andere foci (christendom, religie, spiritualiteit etc.) kunnen daar dan naast geplaatst worden.

Het valt intussen te bezien hoe lang de VNK haar naam nog zal behouden, nu blijkbaar nogal wat nieuwe leden zijn togetreden die zo hun reserves hebben bij 'kerkgeschiedenis'.

G. van den Brink

## Dogmatiek

---

Ad de Bruijne en Hans Burger (red.), *Gereformeerde hermeneutiek vandaag: Theologische perspectieven* [TU bezinningsreeks, 18] (Barneveld: De Vuurbaak, 2017), 284 p., € 22,50 (ISBN 9789055605330).

---

Deze bundel heeft sinds zijn verschijnen vorig jaar al de nodige pennen en tongen in beweging gebracht. Dat geeft aan dat het thema 'hermeneutiek' blijvend gevoelige snaren raakt, niet alleen onder academici maar zeer zeker ook onder 'gewone' christenen. Onder het mom van hermeneutiek lukt het theologen maar al te vaak, zo is het gevoelen, om de Bijbel 'b' te laten zeggen waar 'a' staat. Van die gevoeligheid is de redactie van de bundel zich bewust. Ad de Bruijne opent met een *basic* maar heldere verkenning van het

woord 'hermeneutiek' dat duidelijk ook bedoeld is als een disclaimer. Want nee, wat nu volgt is geen vrijzinnige nieuwlichterij en heeft geen verborgen agenda. Wel dient er op dit terrein 'enige achterstand' te worden ingehaald (16). De hoofdmoot van het boek wordt gevormd door een serie hoofdstukken, over het algemeen informatief en toegankelijk, waarin vakdocenten duidelijk maken wat hermeneutische bezinning betekent op hun deelgebied.

Ondertussen gebeuren er, zeker tegen het vrijgemaakte decor, wel degelijk nieuwe dingen. De meest interessante bijdrage is daarom die van Hans Burger, die het programmatische hoofdstuk 2 schreef. Hermeneutiek, zo wordt duidelijk, verstaat men in Kampen als de 'kritische bezinning op verstaansprocessen' (36) en daarmee is duidelijk dat hier het spoor van de nieuwere hermeneutiek in de lijn van Gadamer en Ricoeur wordt gevolgd: hermeneutiek gaat niet alleen maar over de vraag hoe een (bijbel)tekst het beste kan worden uitgelegd, maar ook (vooral?) over wat er aan de kant van de lezer gebeurt in diens interpretatieproces. Dat gebeurt zeker niet onkritisch (dat we ons moeten bezinnen op hermeneutiek is een gevolg van de zonde, stelt Burger). Derhalve is de scherpe kritiek die Gert van den Brink in het *Reformatisch Dagblad* (oktober 2017) uitte op Burger een voorbeeld van struisvogelpolitiek.

De hermeneutische vragen doen ertoe en dat dit in Kampen (inmiddels al geruime tijd, maar nu dus *en public*) erkend wordt, is niet meer dan de zaken eerlijk onder ogen zien. Er zijn al te veel mensen geweest die hun geloof vroegtijdig en onnodig aan de kapstok hebben gehangen omdat er voor hun vragen in het bastion van zekerheden geen ruimte was. Ondertussen blijft overigens een van de vragen die Van den Brink Burger voor de voeten werpt wel een blijvend steentje in de schoen: hebben we in de hermeneutiek primair te maken met een *lees- en/of verstaans-*

probleem of met een *gehoorzaamheidsprobleem*? Het zou te wensen zijn dat het gesprek hierover eerlijk en met open vizier blijvend gevoerd wordt aan de academies en in de kerken. Want de onderliggende hamvraag is en blijft: hoe lezen wij ook in de 21<sup>e</sup> eeuw met *vertrouwen* de Bijbel als Woord van God?

Maar al te vaak heeft de hermeneutiek van het *wantrouwen* ons echter latent in de greep en zit er meer Nietzsche, Freud en Marx in ons dan we voor waar willen hebben - ongeacht welke positie we in dit debat wensen in te nemen. Ik acht dit een bijzonder schadelijk euvel dat iedereen die zich in het debat wil mengen zich goed moet aantrekken. Als wij geloven dat Jezus Christus werkelijk de Weg, de Waarheid en het Leven is, dan hoeven we ook voor hermeneutiek niet bang te zijn. Deze bundel is vanzelfsprekend geen afgeronde maar wel een goede, hoewel ook weer niet heel spannende, poging om daar iets van te laten zien. Wie goed ingeleid is in de materie zal er niet heel veel nieuws in aantreffen, wie zich wil laten informeren kan goed terecht. Omdat na ieder hoofdstuk een (lange) serie boektitels is opgenomen, kan de bundel ook dienen als opstapje voor verdere studie.

Utrecht

W.P. Vermeulen

---

Joshua R. Farris en Charles Taliaferro (red.), *The Ashgate Companion to Theological Anthropology* (Farnham: Ashgate, 2017), Pb., 384 p., £ 34.99 (ISBN 9781138051560).

---

De titel van deze bundel opstellen is op twee manieren misleidend. Allereerst betreft het geen 'companion' in de zin van een ordentelijk overzicht van de belangrijkste probleemstellingen en oplossingsrichtingen in een bepaald onderzoeksveld, maar een serie opstellen waarin de auteurs vooral hun eigen visie naar voren brengen - die vaak op gespannen voet staat met, zoal niet recht-

streeks ingaat tegen, die van sommigen van hun medeauteurs (van reflectie op deze discrepanties, laat staan dialoog erover, is geen sprake). In de tweede plaats is de bundel nauwelijks theologisch in de gebruikelijke zin van het woord. Het zijn, veel specifieker, vooral zogeheten *analytisch* theologen die hier aan het woord zijn. Dat blijkt meteen al uit de wat ronkende lofrede op analytische theologie in het *Foreword* van William Abraham. Maar het blijkt ook, en dat is kwalijker, uit het feit dat allerlei belangwekkende ontwikkelingen in de 'gewone' theologie op het terrein van de antropologie over het hoofd worden gezien. In de huidige systematische theologie wordt bijvoorbeeld de tweedelige antropologie van David H. Kelsey, *Eccentric Existence* (2009), - in mijn ogen terecht - als een hoogtepunt in de recente christelijke bezinning op de aard van ons mens-zijn gezien. Niet voor niets riep deze studie in vakkringen tal van reacties op. Maar in de *Companion* van Farris en Taliaferro schittert ze door afwezigheid - en dat geldt ook voor andere belangrijke theologisch-antropologische studies van de laatste tijd.

Blijkbaar blijven de jonge analytische en de oude systematische theologie zich tot elkaar verhouden als *ships passing in the night*. Misschien is dat de redacteurs niet te verwijten (Taliaferro is zelf niet eens theoloog maar filosoof), maar doe dan niet tot in de titel alsof je het hele veld van de theologie overziet en 'a survey of the basic issues' biedt. (Vergelijk wat er zou gebeuren en ook wat voor indruk het zou maken wanneer een of twee theologen een 'Companion to Epistemology' of iets dergelijks zouden samenstellen.) Abrahams openingswoorden over analytische theologie als 'the revitalization of theology as a serious discipline' (xiii) zijn zo bezien bijna lachwekkend: dat kun je alleen zeggen als je je ogen sluit voor wat er altijd al was en nog steeds is, in een doorgaande traditie van systematisch-theologische reflectie

waarin behalve logica ook die 'lastige' Bijbel en de complexe theologiegeschiedenis een belangrijke rol spelen. Die twee doen in deze bundel maar mondjesmaat mee: het bijbel-register is mager, en over bijvoorbeeld Luther, Calvijn en de door hen gevormde tradities komen we slechts en passant wat aan de weet. Alleen Barth met zijn voorstel voor een christologisch gefundeerde antropologie doet voluit mee – maar dan wel in een specifieke analytische reconstructie.

Een en ander neemt niet weg dat veel afzonderlijke opstellen leerzaam zijn. Het opstel van John Cooper bijvoorbeeld komt nog het dichtst bij een overzicht en neemt ook de klassieke theologie serieus. Andere opstellen verdedigen een specifieke (en vaak subtiele) visie op het zogeheten dualisme-probleem: kan een vorm van 'substantiedualisme' vandaag nog gehandhaafd worden, of moet de mens veelmeer als een psychosomatische eenheid met een biologisch substraat gedacht worden? Ook kwesties als de vrije wil, de verhouding tussen hersenen en geest, de betekenis van het *imago Dei* en de aard van het opstandingslichaam komen aan de orde. De laatste rubriek is merkwaardigerwijs gewijd aan de christologie: als Christus God in het menselijke vlees is, hoe valt dan consistent te denken over zijn Persoon en incarnatie?

G. van den Brink

---

Matthew Nelson Hill, *Evolution and Holiness. Sociobiology, Altruism and the Quest for Wesleyan Perfection* (Downers Grove: IVP, 2016), 247 p., \$ 30.00 (ISBN 9780830839070).

---

Volgens hedendaagse theorievorming in de sociobiologie c.q. evolutionaire psychologie zijn menselijke altruïstische daden niet zo belangeloos als ze lijken, maar staan ze in dienst van de overleving van de eigen groep of genen. Het is begrijpelijk dat christelijke

theologen zich tegen deze voorstelling van zaken verzetten. Sommigen (zoals Neil Messer) neigen ertoe te beklemtonen dat het in de christelijke *agapè* om iets anders gaat dan altruïsme. Matthew Nelson stelt in dit intrigerende boek (oorspronkelijk zijn proefschrift) echter terecht, dat heiliging en liefdebetoon weliswaar niet samenvallen met altruïsme, maar daar toch ook weer niet los van staan. Hij verwerpt daarom – net als Messer trouwens – het reductionisme dat geïmpliceerd is in sociobiologische verklaringen van altruïsme: ons gedrag wordt niet volstrekt gedetermineerd door onze genen; ook omgevingsfactoren spelen een belangrijke rol, evenals onze wil. Maar evolutionaire verklaringen van altruïstisch gedrag brengen volgens Hill wel een belangrijk punt naar voren: mensen bevinden zich op de schaal van egoïsme en onzelfzuchtigheid ergens in het midden. Onze mogelijkheden om op die schaal wat op te schuiven naar de ene of de andere kant zijn beperkt ('constrained') door onze biologische aanleg en door omgevingsfactoren, maar die mogelijkheden zijn er wel. We kunnen als soort dus stap voor stap onzelfzuchtiger worden, mits we ons daar maar in trainen.

Precies dat laatste beoogde John Wesley met zijn 'bands': groepen toegewijde christenen die wekelijks samenkwamen om elkaar hun zonden te belijden en elkaar te steunen in het streven naar heiligheid en 'perfection'. Hill betoogt dat Wesley al aanvoelde wat wetenschappers vandaag ontdekken: in de strijd tegen de zonde kunnen onze egoïstische neigingen ingedamd worden ten gunste van onbaatzuchtigheid en liefde.

Vanuit gereformeerd perspectief komen hier oude vragen op: is christelijke perfectie in de zin van zondeloosheid niet een overspannen ideaal, dat bovendien bij al te methodisch najagen zomaar kan omslaan in zijn tegendeel? En waar is hier het werk van de Geest, die doet leven uit Christus en ons



op verborgen wijze naar diens Beeld her-schept? Deze vragen raken echter meer Wesley's heiligsleer dan Hills boek. Diens studie laat immers zien hoe systematische theologie vandaag uiterst constructief kan ingaan op recente (evolutie)wetenschappelijke ontwikkelingen, mits de ideologische pre-tenties die daar vaak mee gepaard gaan eerst maar zorgvuldig gedeconstrueerd worden.

G. van den Brink

---

M. Klaassen, *De HEERE onze gerechtigheid: Rechtvaardiging en verbond in heilshistorisch perspectief* (Apeldoorn: Labarum Academic, 2017), 223 p., € 17,95 (ISBN 9789402904864).

---

Deze boeiende studie kan gezien worden als een vervolg op de dissertatie over het reformatorische spreken over rechtvaardiging waarop de auteur in 2013 promoveerde (*In Christus rechtvaardig*). Droeg het proefschrift een meer historisch en systematisch karakter, dit vervolg is vooral bijbels-theologisch van aard. Het is een goede greep om de heilshistorische achtergrond van de boodschap van rechtvaardiging brede aandacht te geven. Het betreft de leer van de verbonden die God met de mensen heeft gesloten. Terecht merkt Klaassen op dat de verbondsleer in bepaalde delen van de kerk in het slop dreigt te raken of vervormd dreigt te worden. Dat lijkt mij nog mild uitgedrukt. Het rechte zicht op het verbond is vaak ver te zoeken. En dat terwijl de thematiek van het verbond alomtegenwoordig is in de Schrift en het verbond het architectonisch principe kan worden genoemd voor de systematisering van de geloofsleer in de gereformeerde traditie (zo op pagina 22 onder verwijzing naar S.B. Ferguson en D. MacLeod).

Klaassen schetst de enorme potentie van de gereformeerde verbondsleer. Zij verschaft de bijbellezer een hermeneutische sleutel van

grote waarde en is onder meer een goed middel om Gods soevereiniteit en de menselijke verantwoordelijkheid in balans te houden. De verbondsleer komt in deze studie volgens een vast stramien aan de orde. Centraal staan Adam, Mozes, Jezus en Paulus. De paralleliteit van Adam en Christus vormt het uitgangspunt voor de structuur van de twee fundamentele verbonden: het werkverbond en het genadeverbond. Verkiezing en verbond worden dicht bij elkaar gehouden: 'er is een onlosmakelijk verband tussen verkiezing, verbond der verlossing en genadeverbond, waarbij het genadeverbond in zijn historische gestalte een bredere bedding heeft dan het verbond der verlossing' (27). Hier raakt de auteur een gevoelig punt binnen de gereformeerde dogmatiek, waar hij echter slechts summier op ingaat. Terecht stelt hij dat we alleen dan ten volle de rijkdom van het verbond kunnen genieten, wanneer we de belofte van het verbond in geloof omhelzen. Het was waardevol geweest wanneer hij hier had benadrukt dat alle kinderen van het verbond deelhebben aan de beloften van God en dat deze dus niet alleen voor de uitverkorenen gelden, hoewel ze uiteindelijk alleen bij hen in de weg van het geloof vervuld worden.

In een heldere uiteenzetting over Gods verbond met Adam geeft Klaassen de voorkeur aan de term 'werkverbond', hoewel hij onderkent dat dit spraakgebruik de suggestie kan meedragen dat er geen 'genade' (in de zin van goedheid, gunst) was in deze eerste liefdevolle toewending van God naar de mens. De reden van deze voorkeur is dat hij wil bestrijden dat het 'werkverbond' gereduceerd wordt tot Gods welwillendheid alleen. Het karakter van dit verbond is namelijk niet alleen relationeel, maar ook juridisch ofwel legaal, waar de Koning spreekt tot zijn onderdaan en gehoorzaamheid van hem vraagt. Mijns inziens geeft een term als 'levensverbond' evenzeer ruimte aan beide aspecten zonder enige associatie te wekken met 'pres-

tatiebeloning': de mens kan alleen maar leven in gehoorzame verbondenheid met zijn Schepper. Het zou *genadige* beloning van gehoorzaamheid zijn geweest wanneer de mens door zich aan Gods gebod te houden tot eeuwig leven zou zijn gekomen.

De auteur toont grote beheersing van de relevante Angelsaksische literatuur over de ontvouwing van Gods verbondsmatige omgang met de mens door de heilshistorie heen met Jezus in eigen Persoon als climax van het verbond. Enerzijds toont hij de continuïteit van het genadeverbond aan, maar anderzijds verdoezelt hij de aandacht voor de heilshistorische verschillen niet. Wie in de gemeente de leer van het verbond in prediking of studiekering aan de orde wil stellen, vindt hier veel informatie in kort bestek bijeengebracht. Hetzelfde geldt van de leer van de rechtvaardiging, met als actuele toespitsing een faire weergave en kritische toetsing van het zogenoemde *New Perspective on Paul*. Van belang is zeker ook het laatste hoofdstuk van het boek over 'de betekenis van de rechtvaardiging voor prediking en geloofsleven'. Treffend vind ik de wijze waarop Klaassen beschrijft hoe de rechtvaardiging bij Paulus in onlosmakelijk verband staat met de vereniging met Christus. Op het moment van de door de Geest gewerkte geloofsvereniging met de Zoon van God ontvangen de gelovigen alle zegeningen van de verlossing tegelijk (hoewel in de beleving van dit heil niet alles tegelijk wordt ervaren). Al met al is dit een boek dat veel biedt, zowel als oriëntatie in het gereformeerde denken over het verbond en de bijbels-theologische basis daarvan, alsook met het oog op persoonlijke geloofsopbouw. Een desideratum zou wat mij betreft zijn dat de auteur nog eens dieper ingaat op de blijvende bijzondere plaats van het volk van Israël in het licht van Gods verkiezing en verbond.

J. Hoek

Darren Sarisky, *Theology, History, and Biblical Interpretation. Modern Readings* (Londen: Bloomsbury Academic, 2015), 490 p. £ 36.99 (ISBN 9780567459800).

De Bijbel is enerzijds een bundel godsdienstige literatuur uit het vroege Midden-Oosten en anderzijds de canonieke Heilige Schrift waarin de kerk het Woord van God hoort. Over de vraag of, en zo ja hoe, beide karakteriseringën samen gedacht kunnen worden, is sinds de Verlichting veel te doen geweest. Grofweg kan men zeggen dat terwijl in de 18<sup>e</sup> en 19<sup>e</sup> eeuw een historische en theologische interpretatie van de Bijbel tegen elkaar uitgespeeld werden, zodat men haast gedwongen werd om tussen beide te kiezen, in de loop van de 20<sup>e</sup> en 21<sup>e</sup> eeuw het besef is gegroeid, dat de twee niet alleen kunnen maar misschien ook wel moeten samengaan. De vraag die vandaag in de bijbelse hermeneutiek centraal staat is dan ook veelmeer hoe historische en theologische factoren samengaan in een vruchtbare lezing van de tekst, en niet welke van beide het alleenrecht heeft. Ook voorstanders van een theologische interpretatie willen bijvoorbeeld zeker niet ahistorisch te werk gaan. Een belangrijke wissel ging hier om met H.G. Gadamer's *Wahrheit und Methode* (1960). Reeds in de titel worden hier de beide kempfanen (de metafysica met haar waarheidsaanspraken en de historische wetenschap met haar nadruk op het methodisch karakter van kennisverwerving) via het eenvoudige voorzetsel 'en' constructief met elkaar verbonden.

Darren Sarisky, promotus van de enige jaren geleden overleden dogmaticus John Webster, heeft nu in het verlengde van zijn proefschrift over theologische bijbelinterpretatie (2012) een anthologie het licht doen zien waarin hij twintig contemporaine teksten over de verhouding tussen historische en theologische bijbelinterpretatie ontsluit. We treffen tamelijk voor de hand liggende *partes* aan van

Spinoza, David Strauss en Ernst Troeltsch enerzijds en Kierkegaard, Barth en Bultmann anderzijds. Daarna zijn echter ook wat minder bekende maar zeker zo relevante teksten opgenomen, zoals van paus Pius XII (uit de encycliek *Divino Afflante Spiritu*, 1943), Henri de Lubac, Brevard Childs, Kirsten Stendahl (de Zweedse bisschop die voor het eerst expliciet onderscheidde tussen wat de bijbeltekst 'meant' en wat deze 'means'), David Steinmetz (over de waarde van premoderne exegese) en Ulrich Luz, naast weer bekendere namen als Paul Ricoeur en James Barr. Wat onverwacht vond ik het om enkele meer filosofische teksten aan te treffen, enerzijds van Jean-Luc Marion en anderzijds van Alvin Plantinga (diens kritische bespreking van de historisch-kritische methode). Ook joodse stemmen ontbreken niet, met naast die van Spinoza een opstel van Jon D. Levenson over de joodse omgang met historische kritiek jegens de Tenach. De teksten zijn chronologisch geordend en worden door de bezorger telkens van een bondige samenvatting voorzien, alsook van enkele kritische vragen die de lezer aan de betrokken auteur zou kunnen stellen.

Het is prachtig dat deze bundel nu voorhanden is, zowel voor studenten theologie en bijbelwetenschap als voor hen die als predikant vrijwel wekelijks bezig zijn met het op elkaar afstemmen van de historische en theologische betekenissen van bijbelteksten. De anthologie past goed in de trend waarin dogmatici weer serieuzer met de Bijbel (in plaats van slechts met filosofen en collega-theologen) in de weer zijn, en waarin veel bijbelwetenschappers meer openstaan voor het gegeven dat de Bijbel niet opgesloten is in het verleden maar ook vandaag nog op allerlei manieren zijn werk doet. Sarisky heeft ons dus een goede dienst bewezen door deze 'moderne klassiekers' over de verhouding van geschiedenis en theologie in de bijbeluitleg zo handzaam toegankelijk te maken. Zijn boek zou ten onzent prima als complement

gebruikt kunnen worden bij bijvoorbeeld H.W. de Krijffs *Sleutel en slot* of A.W. Zwieps *Tussen tekst en lezer*.

G. van den Brink

## Ethiek

---

Michael Richard Laffin, *The Promise of Martin Luther's Political Theology. Freeing Luther from the Modern Political Narrative* (Londen/New York: Bloomsbury T&T Clark, 2016), XI & 213 p., £ 85.50 (ISBN 9780567669896).

---

In Aberdeen hebben ze Luther ontdekt, en hoe! Er is daar een team van systematisch theologen, die, geïnspireerd door Duitse lutheranen als Oswald Bayer, Hans Ulrich en Bernd Wannenwetsch, hem anders zijn gaan lezen dan de mainstream van de Engelstalige wereld gewend is te doen. Michael Laffin is een van hen: hij is in Aberdeen op deze studie gepromoveerd en inmiddels ook aan de faculteit verbonden als *lecturer*.

De titel van dit boek geeft goed en helder aan wat Laffin beoogt: Luther zit opgesloten in een bepaald politiek 'verhaal', waar hij niet thuishoort en dus uit 'bevrijd' moet worden. In de Engelstalige wereld ziet men het verband tussen Luthers denken over de inrichting van de samenleving en de politiek enerzijds en 'the deeper structures of his theology' (4) anderzijds over het hoofd en interpreteert hem vanuit het nominalisme, als individualistisch en naar binnen gekeerd. Het gevolg is dat men de 'belofte' die zijn 'politieke theologie' voor vandaag in zich bergt niet gewaar wordt. Laffin heeft er daarom voor gekozen het kritisch potentieel dat in Luthers theologie gelegen is naar boven te halen door in discussie te gaan met twee spraakmakende Engelstalige theologen, die elk een eigen kijk op Luther hebben: John Milbank en Jennifer A. Herdt.

Milbank ziet de protestantse Reformatie als een degeneratie van het oorspronkelijke christendom; men keerde zich helemaal naar binnen en liet het publieke domein over aan een autonome menselijke wil, hetgeen ertoe geleid heeft dat de staat een zelfstandig terrein met grote macht is geworden. Laffins bezwaar tegen deze zienswijze is dat niet de persoonlijke relatie van de mens met God het hart van Luthers theologie uitmaakt, als ik-gerichtheid, maar Gods komen tot mens en wereld in zijn Woord. Dat Luther het hele bestaan ervoer als Gods spreken 'door het schepsel tot het schepsel' houdt in dat we daar dus op God aankunnen, en dát laat zien dat Luther een heel andere politieke theologie voorstaat dan Milbank met zijn 'hermeneutiek van de argwaan'. De drie 'standen' – huis (gezin; werk), overheid en kerk – zijn de plekken om Gods Woord te horen te midden van alle verwarrende en tegenstrijdige geluiden; God spreekt wel overal in deze wereld, maar het komt er voor ons op aan om ons naar de plaatsen te begeven waar Hij concreet de weg wijst.

Jennifer A. Herdt leest Luther zo dat hij goddelijk en menselijk handelen als concurrerend ziet en een sterk overtrokken nadruk op passiviteit legt, zonder dat er nog sprake is van enig vertrouwen in menselijk handelen als zodanig. Dat maakt hem tot een lastige gesprekspartner waar het erom gaat een deugdedtheik te ontwikkelen die immers per definitie uit is op verandering en groei door moreel handelen. Laffin stelt dat Herdt, door een continuïteit van het menselijk zelf in de vorm van karakter te stipuleren, miskent dat de menselijke betrokkenheid in het goddelijk drama van schepping en verlossing niet moet worden gezocht in een ervaring van continuïteit, maar van redding. De 'passiviteit' van Luther is geen vorm van uitschakeling of bewusteloosheid, maar het zichzelf laten herscheppen en vernieuwen door het Woord.

Er is Laffin veel aan gelegen duidelijk te maken dat je Luther onrecht doet, als je hem

enkel vanuit de tegenstelling van wet en evangelie leest. Die kan inderdaad zo ver opgevoerd worden – en dat is maar al te vaak gebeurd – dat alle handelen alleen maar in het teken van 'werkgerechtigheid' gezien kan worden en 'evangelie' slechts puur imputatief kan worden opgevat. De 'standen' halen een streep door dat beeld. Jawel, het gaat erom radicaal en exclusief uit geloof te leven, maar dat leven uit het geloof krijgt daadwerkelijk gestalte in het leven binnen de door God gegeven structuren: 'the institutions are descriptions of the shape and form of the divine promises found in Scripture regarding the establishment of and provision for creaturely human life' (164).

Ik heb dit boek met grote interesse en veel respect gelezen. Laffin heeft er goed aan gedaan deze gesprekspartners te kiezen, en het heeft hem zeker niet in de weg gestaan bij de realisering van zijn eigenlijke doel, te ontdekken welke hulp Luther ons kan bieden om het bestaan in Gods licht te zien en te leven. Er liggen werkelijk beloften in de theologie van Luther die erom vragen ontgonnen te worden.

G.C. den Hertog

---

Thomas Söding en Peter Wick (red.),  
*Würde und Last der Arbeit. Beiträge zur  
 neutestamentlichen Sozialethik* [Beiträge zur  
 Wissenschaft vom Alten und Neuen  
 Testament (BWANT)/Elfte Folge],  
 (Stuttgart: Kohlhammer-Verlag, 2017),  
 278 p., € 95,00 (ISBN 9783170309241).

---

Deze bundel is een product van een 'lockerer Arbeitsverband', 'Neues Testament an der Ruhr' geheten, waaraan – de naam zegt het al – met name nieuwtestamentici deelnemen, maar daarnaast – althans voor dit project – ook een oudtestamenticus, een godsdiensthistoricus en een systematisch theoloog. Na een eerdere bundel 'Das frühe Christentum und

die Stadt', nu een over de plaats van het dagelijks werk en het beroep in het Nieuwe Testament. De titel belooft bijdragen die zowel de moeite als het aanzien en de status van werk in het Nieuwe Testament onderzoeken en zo met elkaar licht werpen op de 'sociale ethiek' die het Nieuwe Testament zou bevatten. Dat wekt verwachtingen, want – zoals Söding in de inleiding opmerkt – het gaat hier om 'ein bislang kaum beachtetes Forschungsfeld für eine neutestamentliche Theologie der Arbeit und ihre sozioethische Dimension' (11).

Na lezing van de bijdragen is mij echter wel duidelijk geworden waarom dit thema in de nieuwtestamentische wetenschap tot dusverre weinig aandacht heeft gekregen. In diverse artikelen wordt opgemerkt dat de wereld van de menselijke arbeid in het Nieuwe Testament slechts 'eine Nebenrolle' (Jänichen, 43; vgl. Von Bendemann, 206; Münch, 237) speelt. Niet toevallig staan er verschillende bijdragen in deze bundel die met het thema weinig te maken hebben en waarin de link naar het thema indien al, dan op een gekunstelde manier wordt gelegd. Een goede uitzondering is de bijdrage van Steffen Leibold, die de perikoop Marcus 3:1-6 zo uitlegt dat het 'levensbedreigende' voor de man met de verdorde hand daarin gezocht moet worden, dat hij niet door te werken in zijn levensonderhoud kon voorzien, hetgeen in Lukas 6:6 nog extra accent krijgt door de vermelding dat het zijn *rechterhand* betrof.

Het artikel van Weihs over Marcus 2:1-12, onder de titel 'Arbeit und Nächstenliebe', biedt een aantal zelfstandige beschouwingen over het werk dat de vrienden hebben moeten verzetten om hun kameraad door het dak te laten zakken. Zijn these is dat deze perikoop niet enkel als een oproep tot geloof, maar ook als appel tot handelen moet worden verstaan (166). De slotparagraaf bevat een aantal beschouwingen over werk als naastenliefde en naastenliefde als werk, onder voorbijgaan aan hetgeen waar het in

de kern toch om gaat: de verlamde *bij Jezus te brengen*. Dat verbaast me des te meer, omdat een nieuwtestamenticus weet dat het iets specifiek-eigens voor Markus is om te laten uitkomen dat hulpbehoevende en kwetsbare mensen – een dove (7:32), een blinde (8:22) en kinderen (10:13) – door anderen bij Jezus gebracht worden.

In zijn artikel over het beroep van wijnbouwer in Johannes 15:1-8 meldt Jan Heilmann dat dit samen met dat van herder de enige beroepen zijn die in dit Evangelie enigermate uitgewerkt worden. Hij concludeert dat deze perikoop weinig over ambachtelijk werk te zeggen heeft, maar des te meer over beroepen die met het tot stand brengen en in stand houden van gemeenschap te doen hebben, waarbij hij overigens alleen het werk van predikant noemt (222). Merkwaardig dat in geen van de bijdragen die zich met Lukas en/of Johannes bezighouden de moeilijke en vergeefse inspanning van de visser (Luk. 5:1-11; Joh. 21:1-14) wordt genoemd.

Boeiend is de bijdrage van Beate Kowalski over de Openbaring aan Johannes, waarin zij laat zien hoe het beroep hier helemaal verweven is met de heersende godsdienst, zoals ook Handelingen 19 laat zien. De 'goede werken' waartoe de lezers worden opgeroepen krijgen – begrijpelijk – geen invulling in de vorm van een bepaald beroep, maar beperken zich tot het volgen van Jezus en het doen van zijn geboden (262).

Al met al levert de bundel dus niet zoveel op voor wat men in de titel belooft. Münch noemt als 'entscheidend Neue' van Efeziërs 4:28, dat het werk tot meer dient dan het eigen levensonderhoud, waar het de mogelijkheid biedt behoeftigen en noodlijdenden te helpen (247). Misschien valt er per saldo niet veel meer te zeggen dan wat al in de inleiding wordt opgemerkt: 'Die Welt der Berufe wird durch die im Neuen Testament rekonstruierte Missionsbewegung nicht zerstört, sondern für das Evangelium aufgeschlossen und durch

das Evangelium verändert' (13). Een 'theologie' of filosofie van arbeid en beroep zoeken we dan tevergeefs, en misschien moet juist dát ons te denken geven.

G.C. den Hertog

---

Pieter Vos (red.), *Liturgy and ethics: New Contributions from Reformed Perspectives* [Studies in Reformed Theology, 33] (Leiden: Brill, 2017), xi + 338 p., € 59,00 (ISBN 9789004356511).

---

Deze bundel is de schriftelijke weerslag van een IRTI-congres dat in 2015 gehouden werd in New Brunswick. De bundel opent met een informatief openingsartikel van de redacteur, Pieter Vos. Liturgie en ethiek in een intrinsieke samenhang zien en bespreken is voor veel lezers wellicht nieuw, maar een benadering die momenteel sterk aan terrein wint. En aangezien Vos ook docent is aan de PThU, ligt het voor de hand dat deze benadering (waar hijzelf een pleitbezorger van is) gaandeweg ook in Nederland op steeds meer plekken wortel zal schieten. Vos geeft een uitstekend overzicht van de belangrijkste stemmen en thema's.

Vervolgens valt het boek uiteen in een drietal clusters. Het eerste cluster, Liturgie als ethiek, verkent theologische grondlijnen. Hoe zijn, theologisch gesproken, liturgie en het morele leven gerelateerd? En hoe dient de sterke nadruk (bij voor deze beweging leidende auteurs als Stanley Hauerwas, Samuel Wells en James K.A. Smith) op de liturgie als primaire 'locus' voor de christelijke ethiek te worden geëvalueerd?

Het tweede cluster bevat een serie essays over de feitelijke en potentiële betekenis van liturgische praktijken voor de morele vorming van de christelijke gemeenschap en het individu. Van de potentiële betekenis zijn alle auteurs wel overtuigd. Zo trekt Bernd Wan-

nenwetsch mooie lijnen vanuit het avondmaal, waarin Christus' zelfovergave centraal staat, naar een ethiek van offer en zelfovergave, terwijl Nicholas Wolterstorff de sociale en politieke dimensies van recht en onrecht doordenkt vanuit de (onrechtvaardige) kruisdood van Christus. Dat 'gewone' gemeenteleden niet meteen meemaken waar theologen zo enthousiast over zijn, wordt pijnlijk helder in een bijdrage van de Kampense theologen Jasper Bosman en Hans Schaeffer. Zij doen onderzoek naar de manier waarop het avondmaal beleefd wordt in CGK- en GKV-gemeenten in Nederland en concluderen dat '... one could argue that the experience of the celebration falls short compared to both the theological literature and the liturgical form' (217).

Het laatste cluster, Liturgie en culturen, verkent de betekenis van specifieke culturele omstandigheden voor de beleving van de liturgie en gaat in op de relatie tussen christelijke liturgie/ethiek in vergelijking met 'seculiere liturgieën' (term van J.K.A. Smith) en hun bijbehorende ethiek.

Mijn belangrijkste vraag bij deze overigens zeer leeswaardige bundel heeft betrekking op de ondertitel. Men wil specifieke bijdragen aan de discussie vanuit 'Reformed perspectives'. Behalve dat de (meeste) auteurs van gereformeerden huize zijn (in de brede zin van het woord) vraag je je dan toch af wat nu inhoudelijk zo specifiek gereformeerd is aan hun bijdragen. Stellen dat God de primaire actor in de liturgie is en niet het menselijk subject of de geloofsgemeenschap is zeker een gereformeerd uitgangspunt, maar zou het werkelijk *exclusief* gereformeerd zijn zoals de bundel suggereert? Juist op dit punt de confrontatie zoeken met iemand als Sam Wells en zijn pleidooi voor ethiek als improvisatie, zoals opvallend genoeg de beide Koreaanse auteurs doen, lijkt mij niet terecht. Op dit punt blijft het dus een beetje zoekend.

Laten gereformeerde theologen zich gewoon rustig mengen in dit debat, erkennen dat liturgie niet het sterkst ontwikkelde onderdeel van hun traditie is en om te beginnen dankbaar aannemen wat van elders wordt aangereikt. Voor onze triniteitsleer putten we toch ook vrijmoedig uit de bronnen van de oosterse orthodoxie? En voor bezinning op de prediking (ook niet exclusief gereformeerd, maar wel bovengemiddeld sterk ontwikkeld) kunnen anderen dan omgekeerd weer ruimschoots 'bij ons' terecht.

Utrecht

W.P. Vermeulen

### Praktische theologie

Alison Milbank, John Hughes en Arabella Milbank (red.), *Preaching Radical and Orthodox – sermons for the Christian Year* (Londen: SCM Press, 2017), xiv + 220 p., £ 19.99 (ISBN 9780334056416).

De ferme titel van deze prekenbundel daagt uit. Preken die én radicaal én orthodox zijn, hoe klinken die in Engeland? Een scala aan predikers geeft een gezamenlijk antwoord op de vraag door een kijkje in hun keuken te bieden. In hun diversiteit hebben ze als gemeenschappelijke deler allemaal een bepaalde affiniteit met *Radical Orthodoxy*, de theologische beweging rondom John Milbank c.s. Deze beweging, waar de titel van de bundel meer dan een knipoog naar is, heeft het verlangen de theologie weer agendabepalend te laten zijn in academie en kerk, in plaats van de seculiere agenda volgende.

Hoewel er van *Radical Orthodoxy* zowel te leren valt als zeker ook over te discussiëren is (wie zich wil inlezen raadplege bv. [tukampen.academia.edu/WolterHuttinga](http://tukampen.academia.edu/WolterHuttinga)), verdient de intentie van de beweging mijns inziens zeker lof. Er spreekt een bepaald élan uit en dat alleen al is verfrissend. Dat élan ademt

ook deze prekenbundel. Als opening een verrassend artikel aan de hand van een middeleeuws schilderij waarop een prekende Maria Magdalena is afgebeeld. Aan de hand van dit schilderij van de 'patroness of preaching' (op basis van Johannes 20:17) wordt geschetst wat 'radicale & orthodoxe' prediking is. 'Orthodox' is geen dichtgetimmerd systeem (een verwijt dat RO nog weleens krijgt, maar vermoedelijk meer met de onbeweeglijkheid van Milbank als persoon te maken heeft) 'but an invitation for all to join the Trinitarian circling life of love given and received'. 'Radicaal' wil zeggen 'from the root (radix) himself', waarbij de 'root' als een verwijzing naar het kruis wordt gezien. De radicale en orthodoxe prediker (m/v) ontleent zijn autoriteit 'from the crucified and risen Christ' en zijn prediking wil de hoorder uitnodigen te gaan participeren in het leven in al zijn volheid (Joh. 10:10). Aan dit adagium ontspringt een viertal grondlijnen voor prediking. Zij dient 1) niet moraliserend te zijn, maar gezien te worden als een 'sacramental act', een 'encounter with Christ himself'; 2) profetisch en eschatologisch 'decorum' te hebben, 3) de structuur van het kerkelijk jaar te volgen om zo de 'galvanizing power of the traditional sacred colorations of the calendar' te ervaren 'in which our goal and purpose as creatures made in God's image is to share in God's life' en 4) zich bewust te zijn van het belang van 'stories of the saints' (uit de Bijbel, maar ook daarbuiten, zowel oud als modern) als 'generative narratives (...) that help us to develop the virtues and to re-imagine our world as poetic and enchanted'. Me dunkt dat elk van deze grondlijnen ook voor onze context het overdenken waard is. Deze prekenbundel kan helpen om te ontdekken hoe anderen daar vorm aan geven om er vervolgens de eigen preken aan te spiegelen.

Utrecht

W.P. Vermeulen